

GOD VILJA RÄCKTE INTE – ETT PERSONLIGT PERSPEKTIV PÅ SVENSK RÄTTSPSYKIATRI

AV PROF.EM. STEN LEVANDER

1. Bakgrund

Övergången från apa till människa är kopplad med en radikalt ökad kompetens inom fyra områden: kognition (symboliska representationer som korsar sensoriska och motoriska domäner, logiskt resonerande och exekutiv kompetens), kommunikativ kompetens (språk), social samspelskompetens (moral), och självreflektion (introspektion, inre dialog, självmedvetenhet). Någonstans längs utvecklingen från apa till människa blir det naturliga, mekanistiska beteendet i stället handlingar som utförs av kognitivt och moraliskt kompetenta personer med avsikt och av fri vilja, åtminstone för det mesta. Med frihet kommer ansvar för de egna handlingarna såväl som rätt för samhället att klandra och ibland straffa (retribution) personer för deras tillkortakommanden.

Aristoteles formulerade principen att retribution, för att vara rättvis, förutsatte att en gärningsman hade ett ont uppsåt med sin handling, visste vad han faktiskt gjorde, var klar över att det var fel att handla så, och kunde ha handlat på ett annat sätt (fri vilja). Detta sätt att resonera (*mens rea* i tillägg till *actus reus*), omkring 350 år före Kristi födelse, var nytt men så uppenbart riktigt att det snabbt integrerades i rättssystemen i staterna runt Medelhavet, blev en bärande princip i den tidiga Romerska rätten och därefter spreds till flertalet högkulturer. Traditionens principer finlipades under 1700-talet av Europeiska rättslärde, vilket förmodligen bidrog till demokratins genombrott mot slutet av århundradet. Låt oss kalla detta den ”Klassiska straffrättsskolan”. Principerna har testats framgångsrikt under mer än 2000 år i många olika kontexter – och består.

Psykiatri som medicinsk specialitet föddes i efterdyningarna av Upplysningstiden, givetvis i Frankrike. Religionens grepp var fortfarande starkt – psykisk sjukdom beskrevs i termer av degenerativa processer med rötter i arvsyndens: människans uppror mot Guds kunskapsmonopol och Kains brodermord. Vansinne, som exkulperade från straff, hade dittills definierats globalt – alla mentala funktioner var påtagligt störda. De systematiska observationer av sinnessjuka som blev möjliga på sinnessjukhusen visade att sjukdomen kunde drabba selektivt: vissa mentala funktioner var utslagna, andra bevarade. Moraliskt vansinne (“manie sans délire”: galen men inte förvirrad) var en av de “monomanier” som identifierades men sedan dess försvunnit. Andra har bitit sig fast i språket: pyromani, erotomani, kleptomani.

Det fanns alltså partiella sinnessjukdomar, vilket i sin tur kraftigt vidgade personkretsen som kunde exkulperas. Domstolarna behövde bättre råd när gränsen drogs mellan otillräkneliga, begränsat tillräkneliga och tillräkneliga. En ny marknad öppnade sig för psykiatrer som specialiserade sig på sådana frågor: rättspsykiatrer. Många ogillade att sinnessjuka som begått allvarliga brott inte straffades. I England formulerades M’Naghten-reglerna på 1840-talet: fri vilja-kriteriet ströks och den “psykologiska principen” (mens rea i gärningsögonblicket) ersatte den “medicinska” (utifrån det medicinska tillståndet, historiskt och här och nu, kan mens rea i gärningsögonblicket rekonstrueras).

Efter mycken tvekan presenterade Darwin sin allmänna utvecklingslära, 1859. Först 12 år senare vågade han explicit tillämpa denna också på människan (*The Descent of Man*). Religionen attackerades ungefär samtidigt från ett annat håll, av Karl Marx och hans lärjungar. Centrala begrepp i denna lära är materialism och determinism, som refererar till sociala/ekonomiska processer, inte biologiska eller fysikaliska mekanismer.

2. Den Positiva straffrättskolan

En italiensk läkare/psykiater och socialist, som kände starkt för de svaga och utsatta, var väl insatt i Darwins lära och utbildad enligt den franska psykiatrins degenerationslära tyckte sig se ett mönster bland de kriminella patienter han mötte. Låg panna, stora ögonbrynsbågar, lågt sittande öron, långa muskulösa armar, korta ben, och i många fall “atavismer” som dubbla tänderader och i likhet med apor, fyrfingarfåra i handflatan. Detta var grottmänniskor, födda i vår tid men mer lika apor än människor, särskilt med avseende på moralisk kompetens. Det som såg ut som onda handlingar var instinktstyrt naturligt beteende. De rådde inte för vad de gjorde, lika lite som en krokodil som attackerar ett bytesdjur. Många ”förbrytarmänniskor” var helt enkelt inte tillräkneliga – och att straffa dem för ett medfött biologiskt degenerationstillstånd var meningslöst och omoraliskt. Farligheten måste hanteras på andra sätt.

Cesare Lombroso publicerade sina iakttagelser 1876, i boken “L’Uomo Delinquente”. Argumentationen formade sig till en bredsida mot den Klassiska straffrättskolan, och dess metafysiska begreppsapparat (detta var också den tid då en ny vetenskapssyn formulerades, positivism). En annan italienare, jurist och passionerad socialist (Ferri) utvecklade under 1880-talet Lombrosos skisser till en komplett straffrättsmodell, den Positiva (metafysikfria) straffrättskolan, som nu också öppnade för empiriska studier av brott, brottslingar och samhällets reaktionssystem. Lombroso blev den första kriminologen. Fram till andra världskriget var kriminologi en tvärvetenskaplig verksamhet med bidrag från många olika grundvetenskaper (juridik, sociologi, psykologi, antropologi, arkitektur, medicin/psykiatri).

Läser man texter från detta kreativa sekel (1840-1940) slås man av hur modernt man resonerar, även om språket är gammalmodigt. Under 1990-talet presenterade Terrie Moffit en klassifikation av subgrupper av kriminella som mötts med en hög grad av acceptans från vetenskapssamfundet. Samma modell återfinns hos den franske psykiatern Esquirol, omkring 1850.

Den Klassiska straffrättskolan har hittills överlevt alla attacker, utom i Sverige. I det följande görs ett försök att förstå hur det blev så, och vilka konsekvenser systemskiftet har fått. Min analys baseras på närmare 50 års erfarenhet av aktivt arbete inom svensk rättspsykiatri, med start 1962. Med ökande erfarenhet har min initialt positiva uppfattning blivit alltmer negativ. De sakförhållanden som jag beskriver kan verifieras, mina tolkningar av dessa är givetvis färgade av mina erfarenheter, men inte på något orimligt sätt.

Varför gjorde Sverige som hon gjorde? Ett underutvecklat utkantsland i Europa, med en stolt historia som stormakt. I vår nationalkaraktär finns drag av självdisciplin och noggrannhet, och ett starkt rättspatos på gränsen till moralism. Vi skapade en effektiv central byråkrati så tidigt som under 1630-talet, och såg till kompetens mer än namn och härkomst i utnämningsspolitiken. Efter förlusten av vårt imperium (slaget vid Poltava 1709) klängde vi oss fast vid vår grandiosa nationalism men sökte andra vägar att uttrycka denna: i vetenskap, industriell utveckling, och moral. Ett exempel är givetvis Linné, andra är de kemister som identifierade nya grundämnen, fler än något annat land. Industriellt blev vi ledande inom många områden: blyxtlås, passbitar (CE Johansson), kylskåp, dammsugare etc. Under 1900-talet utvecklades en stark allians mellan arbetsgivare och socialistiska fackföreningar, vilket minimerade konflikter på arbetsmarknaden. Få länder har kompetens och disciplin att bygga konkurrenskraftiga bilar – vi bygger också stridsflygplan, minst lika bra som de bästa.

3. Hur började det svenska experimentet

Psykiatrin har alltid erkänt att psykiatriska störningar har sociala såväl som konstitutionella orsaker, men fokus har varierat. Under slutet av 1800-talet blev konstitutionella förklaringar mer dominanta, särskilt i Tyskland. Pinel's *manie sans délire* transformerades till Koch's *Psychopathische Minderwertigkeiten*. Under denna tid var Sverige starkt kulturellt bundet till Tyskland. Lombrosos teorier var högt respekterade i Tyskland, och därmed också i Sverige, inte minst genom den Köln-baserade psykiatriprofessorn Aschaffenburg, till vilken många svenska studenter sökte sig. Två av dessa hette Kinberg; de var gifta med varandra. Olof Kinberg kom från en traditionell och konservativ ämbetsmannafamilj, mot vilken han revolverade liksom två av hans sysslingar: Carl Schlyter and Johan CW Thyren.

Alla tre utvecklade sympati för liberala och socialdemokratiska värderingar, och är nyckelpersoner om vi vill förstå det svenska vägvalet i rättspolitiken.

Våren år 1900 släpptes en 24-åring från ett åtta-årigt fängelsestraff. Han hade dömts för ett grovt våldsbrott och gjort sig känd som besvärlig och med ett hett temperament under strafftiden. Han kom från en fattig men hederlig och socialt respekterad familj. Några veckor senare skulle han genomföra det perfekta brottet – att kapa ett fartyg, slå ihjäl alla ombord (inga vittnen kvar) och ta alla pengar som fanns. Det blev inte så mycket pengar och alla blev inte ihjälslagna, så när båten kom i hamn iscensatte gärningsmannen Plan B: ett tågbråk. Han greps på plattformen innan tåget hunnit avgå. Han dömdes till döden och avrättades som den sista i Sverige med handyska.

Ordföranden i det socialdemokratiska partiet, Hjalmar Branting, var upprörd. I partiorganet beskrev han gärningsmannen som en "född kriminell" med hänvisning till Lombroso, och noterade att samhället inte var skyddat mot sådana personer. I ett möte senare samma år, i Socialdemokratiska förbundet, argumenterade han för att partiet skulle arbeta för en radikal förändring av det svenska rättssystemet, i linje med den Positiva skolans program (Lombroso och Ferri).

Dygt 20 år senare, 1921, blev Branting statsminister och arbetet inleddes. En pusselbit fanns då redan på plats sedan 1915 - en ny definition av uppsåt. Ett antal gärningsmän exkulperades genom avsaknad av uppsåt. Färre kunde exkulperades (och därmed fler dömas) genom att addera "eventuellt uppsåt" till direkt och indirekt uppsåt. "Det kan inte uteslutas att gärningsmannen skulle ha handlat på samma sätt även om han inte hade varit galen i gärningsögonblicket" (hypotetiskt prov). Detta hade föreslagits av tysk rättsteoretiker 25 år tidigare, Frank, som dock tog avstånd från sitt eget förslag långt innan det aktualiserades av Thyrén, då juridikprofessor i Lund. Det kan givetvis nästan aldrig uteslutas att samma gärning skulle utföras i ett annat sinnestillstånd. Därmed ges domstolarna en stor frihet i tolkningarna av uppsåt, i praktiken med ett straffvärdesresonemang under ytan. Uppsåt tycks alltid finnas vid grova brott men kan saknas vid lindriga av samma karaktär (dödat en människa eller en hund). Eventuellt uppsåt förekommer inte efter ett HD-utslag 2004.

Degenerationsläran var en integrerad del i Lombrosos modell, och en första åtgärd av Brantings regering var att initiera ett steriliseringsprogram för att hindra att "dåliga arvsanlag" överfördes till nästa generation (Ernst Wigforss, senare finansminister väckte frågan i riksdagen). I slutet av 1920-talet hade de tre syslingarna nått inflytelserika positioner: Thyrén omväxlade med Schlyter som justitieministrar i liberala/socialdemokratiska regeringar, Kinberg var den första professorn i rättspsykiatri vid Karolinska institutet. Begrepp som folkhem och social ingenjörskonst formulerades och identifierades med socialdemokratien som gick in

i en lång period av hegemoniskt maktinnehav. Rationella analyser av samhällsproblem skulle styra de politiska vägvalen, inte metafysik eller traditionella värden. Med makarna Myrdal nåddes en kollektivistisk höjdpunkt. Politiken backades upp av två filosofer: Hägerström (värdenihilism) och Boström (statsidealism). Statsnytta och demokratisk legitimitet blev överordnade värden.

Sociala regelsystem som utvecklats under lång tid och nått en hygglig stabilitet förtjänar respekt. Detta är kärnan i kulturkonservatism. Just rättssystemet i Västerlandet är ett belysande exempel, med dess mer än tvåtusenåriga obrutna historia. De ledande svenska vänsterpolitikerna som bestämde sig för att skapa ett helt nytt rättssystem från ”scratch” med hjälp av ”social ingenjörskonst” förstod nog inte vad de gett sig in på. De var medvetna om att processen skulle ta tid men konstaterade att man redan inledningsvis kunde förändra praxis inom gällande regelverk. Med tillägget ”eventuellt uppsåt” slapp man exkulpering med hänvisning till avsaknad av uppsåt. Den andra pusselbiten kom under 20-talet: man utsträckte definitionen av sinnessjukdom/sinnesslöhet till ”därmed jämställda” tillstånd. Genom dessa förändringar kunde fler dömas till tidsobestämd behandling på mentalsjukhus, som en del i upprättandet av ett gigantiskt behandlingsmaskineri för ”sjukdomen kriminalitet”. Brotts straffvärde blev mindre viktigt och behandlingsbarhet och återfallsrisk blev viktigare när frigivningsdatum bestämdes. Femsexor (begränsat tillräkneliga) dömdes till tidsobestämd förvaring och internering, unga till vård på ungdomsvårdsskolor och senare ungdomsfängelse, några specialiserade för psykiatrisk behandling, andra för svagbegåvade, ytterligare andra för kroppsligt sjuka. Allt fler bedömdes som jämställda och togs om hand av psykiatrin. Genom att bygga ett gott och lagom kollektivistiskt och socialistiskt samhälle, ett folkhem, skulle kriminaliteten reduceras och medborgarnas trygghet öka. Rättssystemets uppgift blev alltmer kontroll av medborgarna i statsnyttans tjänst – inte att skipa rättvisa. Vedergällning hade ingen plats i systemet, och utrymmet för diskussioner om personligt ansvar reducerades starkt. I svenska fängelser kan man fortfarande se plakater på väggarna där det står att ”Vi fördömer brott, inte brottslingar”. Vad skulle Aristoteles säga om denna totala semantiska förvirring 2300 år efter hans död?

Allt var inte ont under dessa år – det fördes en vital debatt i ett öppet intellektuellt klimat. I denna deltog många begåvade och engagerade personer från olika professioner, inte minst justitieministern Carl Schlyter (man möttes regelbundet inom ramen för ”Schlyters akademi”). Mötesverksamheten avtog efter andra världskriget. En av de mest aktiva deltagarna, Olof Kinberg, blev så småningom utfrusen. Han var inblandad i publiceringen av en bok om Långholmen, skriven av en f.d. intern, och med Else Kleen (gift med socialminister Gustav Möller) som ansvarig utgivare. Else Kleen stämades för ärekränkning och dömdes till fängelse.

Hon avtjänade straffet på Långholmen, med särskilda villkor (stor egen cell, vin till maten, besök av maken varje dag). Kinberg, som gick i pension strax efter kriget efterträdde som professor i rättspsykiatri av Gösta Rylander. Han var ganska aristokratisk och hade skrivit en brilliant avhandling 1939 om frontala hjärnskador, i vilken han också, långt före sin tid, varnade för den nya och så småningom Nobelprisbelönade boten för sinnessjukdomar: lobotomi. Han var inte intresserad av "de stora frågorna" inom rättssystemet och var inte politiskt aktiv.

4. Brottsbalken, 1965

Utan Kinberg och Schlyter rullade arbetet på det nya rättssystemet på men utan mycket entusiasm och debatt. Förslaget behandlades utan att detta uppmärksammades i Riksdagen 1962, godkändes och implementerades från årsskiftet 1964/65. Under åren hade det blivit en kompromiss även om det på ytan var ett behandlingsorienterat system. Straff blev påföljd och alla påföljder implicerar vård: frivård, kriminalvård, missbruksvård, vård enligt socialtjänstlagen, rättspsykiatrisk vård. Det blev nu tydligt att inlåsningstiden skulle styras av prognosen för återanpassning. De som hade "god prognos" behövde kortare "behandlingstid" Även bagatellobrott kunde medföra decennielånga inlåsningstider om prognosen var dålig och "verkställigheten" (ett nyspråksord för att slippa vedergällningsassociationer) var turbulent.

Våren 1965 började demonstranter mot "USA's smutsiga krig i Vietnam" dyka upp på gator och torg. Sverige, liksom världen, girade kraftigt vänster under de följande åren, med kulmen 1968. Det antipsykiatriska klimatet var intensivt, och behandling, särskilt under tvång, sågs som omoraliskt och kontraproduktivt (dressyr av människor). Socialdemokrater, och många andra, insåg att den lagstiftning man arbetat för så länge hade effekten att brottslingar från lägre socialgrupper (dålig prognos) fick "behandling" (=låstes in utan behandling) under klart längre tid än socialt sett bättre ställda brottslingar, för precis samma brott. Särskilt gällde detta ekonomiska brottslingar. Detta var Anatema för vänstern. Brottsbalken var behandlingsmässigt en Potemkinkuliss när den kom och den blev aldrig något annat – i det nya klimatet var det otänkbart att satsa på att utveckla sådan verksamheten. Man avskedade den behandlingsinriktade generaldirektören för Kriminalvården 1969 och skrev om lagen om Kriminalvård i anstalt så att behandling omöjliggjordes. Den sista psykiatern inom kriminalvården pensionerades i början av 1980-talet – vad hon hade gjort under de tio åren dessförinnan är det ingen som vet, men hon var inte glad när man träffade henne.

5. En ny definition av Allvarlig Psykisk Störning (APS)

Under lång tid var lagstiftningen gemensam för allmänpsykiatrisk och rättspsy-

kiatrisk (domstols-beordrad) tvångsvård. Arbetet med att separera tvångsvården inleddes under sent 1970-tal och ansvaret för detta gavs till en psykiatrisk lekman och jurist, Lars Grönvall. Av personliga skäl var han starkt kritisk till psykiatrisk tvångsvård och förslagen till förändringar, som kom 1984, var därför snarast anti-psykiatriska. Professionen var redan då starkt kritisk mot Grönvalls utredningen psykiater som läser utredningen (Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten) i dag kan tycka annat än att det är en okunnig pamflett. På basen av Grönvalls förslag skrevs två nya lagar, helt utan konsultationer med den psykiatriska professionen, Lagen om Psykiatrisk Tvångsvård (LPT) och Lagen om Rättspsykiatrisk vård (LRV). Lagarna började gälla 1992. Ett nytt begrepp (APS) ersatte de gamla definitionerna: sinnessjuk, sinnesslö eller därmed jämställt tillstånd. Förelåg APS kunde personen i fråga tvångsvårdas. I praktiken blev det inte mycket förändringar – vid den tiden var jag ledamot i Socialstyrelsens Rättsliga Råd som skrev tillämpningsföreskrifterna och vi lyckades kompromissa bort de värsta missarna i lagtexten. För att få en rimlig kontinuitet i förhållande till det tidigare regelverket, med ”jämställdhet” och ”kontroll över handlingar-kriterium”, lyckades vi få in suicidalitet, och grava tillstånd av tvång eller impulskontrollförlust i definitionen av APS. Gun Hellsvik, som var nytillträdd borgerlig justitieminister var med rätta kritisk men ville vara ridderlig och stoppade inte de nya lagarna – det hade hon kunnat göra.

APS är ett juridiskt, inte ett medicinskt begrepp, och därmed har domstolarna sista ordet om det råder olika meningar om en persons psykiska tillstånd. APS är emellertid utformat helt inom ramen för en medicinsk/psykiatrisk begreppsapparat, som jurister uppenbarligen inte är förtrogna med. Inte heller psykiatrer förstår hur det är tänkt eftersom lagen är skriven av jurister, utan konsultationer med den psykiatriska professionen, och utan förståelse för den äldre begreppsapparatens konnotationer. APS, som begreppet definieras, var inte och är inte i takt med dagens psykiatriska kunskapsmassa. APS omfattar många störningar som inte kvalificerar som otillräknelighet i resten av världen – där skulle sådana patienter kallas begränsat eller fullt tillräkneliga. Emellertid, det finns två märkliga undantag där APS är ett snävare begrepp än i resten av världen: utvecklingsstörning, inkluderande IQ under 55; och schizofreni med ”enbart negativa symtom” (den mest invalidiserande formen av schizofreni!). För dessa grupper gäller inte fängelseförbudet och en hel del döms till långa fängelsestraff varje år. Åt det andra hållet kan tillfälliga, lindriga och stressrelaterade störningar kvalificera som APS. Dessa diagnoser, “Anpassningsstörningar”, kan åsättas 20 procent av befolkningen i varje givet ögonblick.

För LRV konstruerades en 8-fältstabell (2*2*2) som speglade tillståndet i gärningsögonblicket (APS eller ej), tillståndet vid den rättspsykiatriska bedömningen

(APS eller ej) och risk för återfall (Ja eller Nej). Riskbedömningen introducerades sedan man konsulterat en sociologi-professor som inte visste mycket om psykiatriska riskbedömningar; hans uppfattning var att riskbedömningar var möjliga att göra med tillräcklig precision för brottslingar med APS, men inte för andra. Det är naturligtvis tvärtom. Oavsett, riskbedömningar skulle göras om det förelåg en APS vid undersökningstillfället, annars fick man inte uttala sig om detta i den rättspsykiatriska undersökningen. För vissa celler i 2*2*2-matrisen specificerades vissa påföljder men två lämnades tomma. Med tanke på kvaliteten på arbetet i övrigt gjordes detta med all säkerhet utan någon bestämd avsikt. Man förstod inte bättre. Dessa två celler avsåg personer som led av en APS i gärningsögonblicket men inte vid undersökningen/rättegången, antingen för att de tillfrisknat snabbt eller hunnit bli friska därför att en lång tid förflutit mellan brott och lagföring, och oavsett återfallsrisk. För dessa celler var den mest ingripande möjliga påföljden skyddstillsyn.

En annan aspekt av lagen avsåg det som tidigare kallades försöksutskrivning – en patient kunde få lämna sjukhuset men måste underkasta sig den kontroll som den patientansvarige läkaren fann nödvändig. Detta var i princip en tidsbestämd åtgärd, men en patient kunde kräva att bli utskrivna via Utskrivningsnämnden (en domstolsliknande svensk nämnd, utan offentliga förhandlingar). Dessa beslut överfördes nu till Länsrätterna, som i huvudsak hade sin kompetens inom skattejuridik. Det fanns initialt inget krav på att en sakkunnig psykiater skulle medverka vid förhandlingarna, den regeln tillkom senare. Försöksutskrivning döptes om till Långtidspermission, och begränsades till sex månader. Oklarheter i skrivningen gjorde det osäkert om man kunde förlänga en långtidspermission. Under nära tio år rådde djungelns lag: vissa länsrätter accepterade att långtidspermissioner förlängdes, andra inte. Klarhet i denna fråga blev det 2001 då Socialstyrelsen slog fast att förlängningar inte fick förekomma. Djungelns lag ersattes nu av lagtrots – i många fall var patienterna för sjuka för att bli definitivt utskrivna samtidigt som de inte var så sjuka att de behövde sjukhusvård. Dessutom hade antalet psykiatriska sjukhussängar reducerats drastiskt från 1995 (Psyk-Ädel). Patienterna fick inte plats. Den av regeringen utsedde Psykiatri-samordnaren (en läkare med begränsad erfarenhet av urologi och ingen av psykiatri) konstaterade (t.o.m. han) att ett bättre system behövdes. Det har nu kommit på plats: Öppenvård med särskilda villkor. De som skrev regelverket, på uppdrag av den nya borgerliga Alliansregeringen, fick inte specificera vad vårdgivaren kunde göra om en patient inte skötte villkoren – det finns därför inget lagstöd för att ingripa förrän patienten har blivit så sjuk att det går att skriva ett vårdintyg. Denna regel har vi haft i 150 år så den nya lagen är meningslös i praktiken.

Ett ytterligare problem avser det förhållandet att risk för återfall i kriminalitet räcker för att motivera fortsatt psykiatrisk tvångsvård, även om patienten inte längre lider av en APS. Det finns en dunkel skrivning om att det måste röra sig om "samma" störning som vid lagföringen, vad man nu kan mena med det. Vad händer om man under vården, på goda grunder, ändrar diagnosen? I vilket fall – psykiatrisk tvångsvård utan att det föreligger en APS (eller motsvarande) strider direkt och flagrant mot internationellt accepterade etiska principer för psykiatrisk tvångsvård. Ironiskt nog var det en svensk psykiater som skrev reglerna – Clarence Blomqvist – dessa antogs vid ett möte på Hawaii. Socialstyrelsen har utrett saken och konstaterat att vi har åtskilliga "Hawaii-fall" i Sverige, dvs personer som tvångsvårdas inom psykiatri utan att lida av en allvarlig psykisk störning, men ingen tycks vara intresserad.

Det är givetvis viktigt i rättsliga sammanhang att expertråden håller högsta kvalitet och speglar dagsaktuell kunskap. I Sverige har vi tyckt att detta, för rättspsykiatriens del, bäst tillgodoses genom att undersökningarna görs vid statliga rättspsykiatriska kliniker, som sedan början av 1990-talet ligger under en särskild myndighet, Rättsmedicinalverket. Organisationen är liten och disponerar färre än 50 undersökningsplatser och man har sedan 1973 inga egna behandlingsuppdrag och i stort sett ingen interaktion med de landstingsdrivna rättspsykiatriska behandlingsenheterna. Totalt ansvarar landstingen för c:a 1500 vårdplatser – de är differentierade så att en tredjedel ligger inom regionvårdskliniker, en tredjedel inom specialiserade landstingsenheter och resten inom allmänpsykiatriens slutenvårdsenheter. Medianvårdtiderna ligger omkring fem år (hälften av patienterna vårdas i mer än fem år).

Inom en liten, isolerad och specialiserad verksamhet finns det risk att subkulturer uppstår, särskilt om den högsta ledningen saknar professionell kompetens och har sin befattning på politiska meriter. Så har det förvisso varit inom svensk rättspsykiatri. Exempelvis har man i stor utsträckning använt projektiva testmetoder trots att dessa är förbjudna i de flesta rättssystem utomlands och den vetenskapliga basen för användningen är obefintlig.

"Second-opinion" är ett sätt att verifiera en bedömnings validitet. Detta är en patient-rättighet enligt ett EU-direktiv. I Sverige görs i stället överprövningar av de medicinska bedömningarna i Socialstyrelsens Rättsliga råd. Denna nämnd har en icke-psykiater som ordförande och ett flertal i nämnden är icke-psykiatrer. De röstar med enkel majoritet, och förhandlingarna är inte offentliga. Representationen i rådet för den behandlande rättspsykiatri (som behandlar patienterna under i genomsnitt fem år efter de tre veckornas undersökningstid) är minst sagt laber. Är ärendet besvärligt kan man luta sig mot ett "vetenskapligt råd", som inte alltid har lång och relevant klinisk erfarenhet eller vetenskaplig kompetens. HD har bestämt

att om en domstol är i tvivelsmål är det Rättsliga rådets bedömning man ska rätta sig efter. En fristående expert, särskilt om vederbörande är partssakkunnig, har följaktligen ingen möjlighet att ifrågasätta en bedömning av Rättsliga rådet, oavsett hur kompetent vederbörande är och hur felaktig det Rättsliga rådets bedömning är (vet en som har försökt).

Den svenska situationen hade antagligen varit mindre problematisk om det funnits mer av direkt kommunikation mellan brottmålsdomstolarna och rättspsykiatrin. Utomlands deltar rättspsykiatrer i förhandlingarna, i Sverige skickar man papper till varandra. Här har förvaltningsdomstolarna gått före – på gott och ont. Några har bara läst lagtexten – andra har låtit sina beslut påverkas av att argument får brytas mot varandra under förhandlingarna. På så sätt har vi fått både djungelns lag och lagtrots i psykiatrimålen, som noterats ovan. Det har nog många patienter tjänat på.

6. Det sista steget – som förde det svenska rättssystemet 2400 år tillbaka i tiden

Under många år har de svenska politikerna tyckt att fängelseförbudet omfattar ett alltför stort antal brottslingar – LRV har därför nu fått ett tillägg så att en APS inte obligatoriskt medför fängelseförbud.

En orsak är det gamla problemet med två tomma celler i 2*2*2-matrisen för APS och påföljd – ”Flinkfallet”. En ung officer gled in i en psykos under vilken han fick uppfattningen att Sverige var i krig. Två dagar före psykosdebuten hade han bedömts vid den psykiatriska kliniken, men inte av läkare, och besöket journalfördes inte förrän följande vecka. Senare under dagen för brotten, men efter psykosdebuten, berusade han sig, som i stort sett resten av Faluns befolkning den dagen (examensdag för många utbildningar). På kvällen bytte han om till fältuniform, hämtade sitt automatvapen, och dödade sju personer. Hans fragmentariska minnesbilder och det faktum att han gående sköt patronvis eld med sitt automatvapen och att 43 av de drygt 50 avlossade skotten träffat dödande utgör starkt stöd för att han var mer psykotisk än full under brottssekvensen. Han trodde att Sverige var i krig och gjorde sin plikt – sköt personer i uniform (lottor). Han gled ur psykosen samma natt. Enligt lagens bokstav borde han ha dömts till skyddstillsyn och fått remiss till psykiatrin. I den gamla (”riktiga”) svenska lagen kallades tillståndet ”medvetlös i gärningsögonblicket”. I strid med lagtexten dömde HD honom till livstids fängelse. Motiveringen är, för svenska domstolar som är starkt styrda av den exakta lagtexten, märklig (”Det kan inte ha varit lagstiftarens mening att det skulle bli så här”).

En annan orsak är att vi i Sverige har förlorat fingertoppskänslan för de ”stora” metafysiska frågorna inom rättssystemet. För oss ter det sig mest praktiskt

att göra fängelseförbudet fakultativt. Varken vänstern eller högern förstår längre innebörden i detta – att vi tidsmässigt parkerar oss som samtida med de Joniska naturfilosoferna, före Sokrates, Platon och Aristoteles.

Två statliga utredningar har förstått detta, ledda av Borgeke och Heckscher, och med slutrapporter 1997 och 2001. De konstaterade att lagen behövde ändras omgående – men den socialdemokratiska regeringen orkade inte (bunden av sin historia) och Alliansen vågade inte (saknade historia). Så vi får leva med skammen att ha ett för-Sokratiskt rättssystem tills nästa utredning blir klar, och lagarna därefter blir omskrivna och godkända av Riksdagen.

7. Slutsatser

Vilka huvudproblem kan identifieras i vårt Lombroso-orienterade rättssystem? Ordet ”straff” (retribution) används inte gärna i vårt system. Eftersom nästan alla har ett brottsligt uppsåt (Frank’s första princip) ursäktas extremt få och besparas socialt och moraliskt klander. Vid rättegången är uppdraget att avgöra vilken behandling som bäst tjänar samhällsintresset/ statsnyttan. Under denna yta lever delar av den Klassiska straffrättskolan sitt eget liv, med åtföljande rättsosäkerhet därför att detta inte synliggörs och diskuteras.

Sverige är ett Nordiskt land som i de flesta hänseenden liknar de övriga. Men vårt rättssystem liknar inget annat. En möjlig förklaring är socialdemokratins hegemoni i Sverige. Under 1920-talet utvecklade man kollektivistiska drag med nästan bruna inslag (tvångssterilisering) trots att man i andra avseenden höll rent både åt vänster och höger. Sverige höll sig undan det andra världskriget, de övriga nordiska länderna råkade illa ut. Krigserfarenheterna skyddade dem mot de moralistiska förlöpsningar som karakteriserade den svenska retoriken under efterkrigstiden: vi var en liten men modig och fredsälskande nation, moraliskt sett en stormakt och ett exempel för alla andra, oberoende och neutral mellan två lika onda supermaktsblock. I detta klimat fostrades förljughet, intellektuell återhållsamhet, politisk korrekthet, preferens för kompromisser som konfliktlösningsmetod, och principlös pragmatism.

Vi är så nationalistiska att vi under många år inte vågade fira vår nationaldag (psykoanalytikerna kallar det ”reaktionsbildning”). Denna grandiosa nationalism fick oss att kasta ut essensen i den Romerska rätten, ersätta den med en modell med klara biologiska inslag, och därefter manövrera oss fram i de svårigheter som omgäende anmälde sig genom att blunda och kompromissa. Särskilt skadligt har 50 års psykiatriförakt varit. Under resans gång har den juridiska professionen blivit märkligt tyst och så lojal mot lagstiftaren att man kan misstänka att kritiska topputnämningar har varit politiska. Det förklarar dock inte varför det juridiska fotfolket slutat bry sig om de stora frågorna. Det fick man och det gjorde man ju på salig Schlyters tid.

Vad kan vi lära? Förakt för den västerländska kulturen och dess grundvärderingar, i kombination med en svårartad nationell hybris är diagnosen. Medicinen som botar tillståndet heter filosofi – i kombination med respekt för kunskap och träning i ödmjukhet. Allt är inte politik.